

Αργυρώ Λουκάκη

Η «μετακίνηση» της πόλης και τα ηθικά διλήμματα στην προστασία της αρχαίας κληρονομιάς: η περίπτωση της Κνωσού

ABSTRACT

THE “MOVE” OF THE CITY AND THE MORAL DILEMMAS IN THE PROTECTION OF ANCIENT HERITAGE: THE CASE OF KNOSSOS

This paper proposes the urgent reconsideration of Knossos and its archaeological protection in view of the pressures exerted on it by modern building activity on the one hand, and its global importance on the other. This reconsideration necessitates an interdisciplinary approach, combining archaeology, restoration, art history, literature, urban planning, architecture, aesthetic theory, as well as psychoanalysis. Knossos, lying 5 km to the south of Crete’s largest city, Heraklion, is not simply the capital of Minoan Crete, but also a source of inspiration to major artists, writers and cultural movements, including, among others, Picasso, Masson, Kazantzakis, Highsmith, Le Corbusier, plus the surrealists. The urban expansion of Heraklion is mainly due to micro-scalar, spontaneous and opportunistic urban activity leading to the approximately concentric move of the city from the northern shore to the south, which urbanized the immediate environment of Knossos, subsequently excluded from the prestigious UNESCO list of World Heritage monuments. Spontaneous building activity in Heraklion has raised solid areas of “irrational” morphology in the historic center and “regular” architectural volumes on irregular streets in its periphery, both bespeaking the pursuit of maximized land profit and indifference to the urban image. This, however, contrasts with the grandiose image of the city, particularly during the latter part of Venetian rule (1211-1669). The paper contrasts issues of local identity, economy and interests with the moral obligation towards a monumental site of global importance which can only be fulfilled through the optimum protection of Knossos’ material and symbolic authenticity.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: η Κνωσός ως παγκόσμιο και τοπικό πολιτιστικό τοπίο, αρνητικές επιπτώσεις της αστικής ανάπτυξης του Ηρακλείου στην ένταξη της Κνωσού στον κατάλογο μνημείων της UNESCO, μινωικά αρχέτυπα και σύγχρονος πολιτισμός, αναγκαιότητα νέων μέτρων προστασίας και δημόσιας ευαισθητοποίησης, διεπιστημονική ερμηνεία της παγκόσμιας κληρονομιάς

Τον Φεβρουάριο του 1979 ξέσπασε θύελλα διαμαρτιών έξω από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Τοπική Αυτοδιοίκηση, αρχαιολόγοι και πλήθος κόσμου βροντοφώναξαν την αντίθεσή τους στον δανεισμό μερικών διάσημων τεχνουργημάτων της Κνωσού σε διεθνείς εκθέσεις. Η μεταφορά των έργων χαρακτηρίστηκε από τοπικούς παράγοντες και τύπο «απαγωγή της πολιτιστικής μας κληρονομιάς» και δεν πραγματοποιήθηκε χάρη στην αυθόρμητη μετατροπή του μουσείου σε φρούριο.¹ Τριάντα χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 2010,

¹ Με τη χρήση κάθε είδους οχήματος βλ. Hamilakis (2006).

Εικ. 1. Γενική άποψη του ανακτόρου της Κνωσού.

ο τύπος διχάσθηκε γύρω από ένα άλλο σχετικό με την Κνωσό θέμα. Οι μεν τοπικές εφημερίδες αδημονούσαν πριν, και θριαμβολογούσαν στη συνέχεια, διότι η ζώνη προστασίας της (Εικ. 1) μειώθηκε κατά 3.000 στρέμματα, κατεβαίνοντας στα 2.500 στρέμματα από 5.500, ως συνέπεια των ισχυρών τοπικών πιέσεων προς το Υπουργείο Πολιτισμού (Εικ. 2, 3).² Είναι γνωστό ότι διεκδικητικοί ιδιώτες μπορούν να υπαγορεύουν προτεραιότητες στις κεντρικές και τοπικές υπηρεσίες της χώρας (Ψυχοπαίδης και Γετίμης 1989). Αντίθετα, οι Αθηναϊκές εφημερίδες εξέφρασαν τον σκεπτικισμό τους διότι η μείωση αυτή συνεπάγεται την περαιτέρω αστικοποίηση του περιαστικού χώρου, που μέχρι τότε είχε ήδη περιλάβει 80.000 καταμετρημένα αυθαίρετα, και αναλυτές πανελλαδικά εξέφρασαν την οδύνη τους για το υποβαθμιζόμενο περιβάλλον της Κνωσού.³

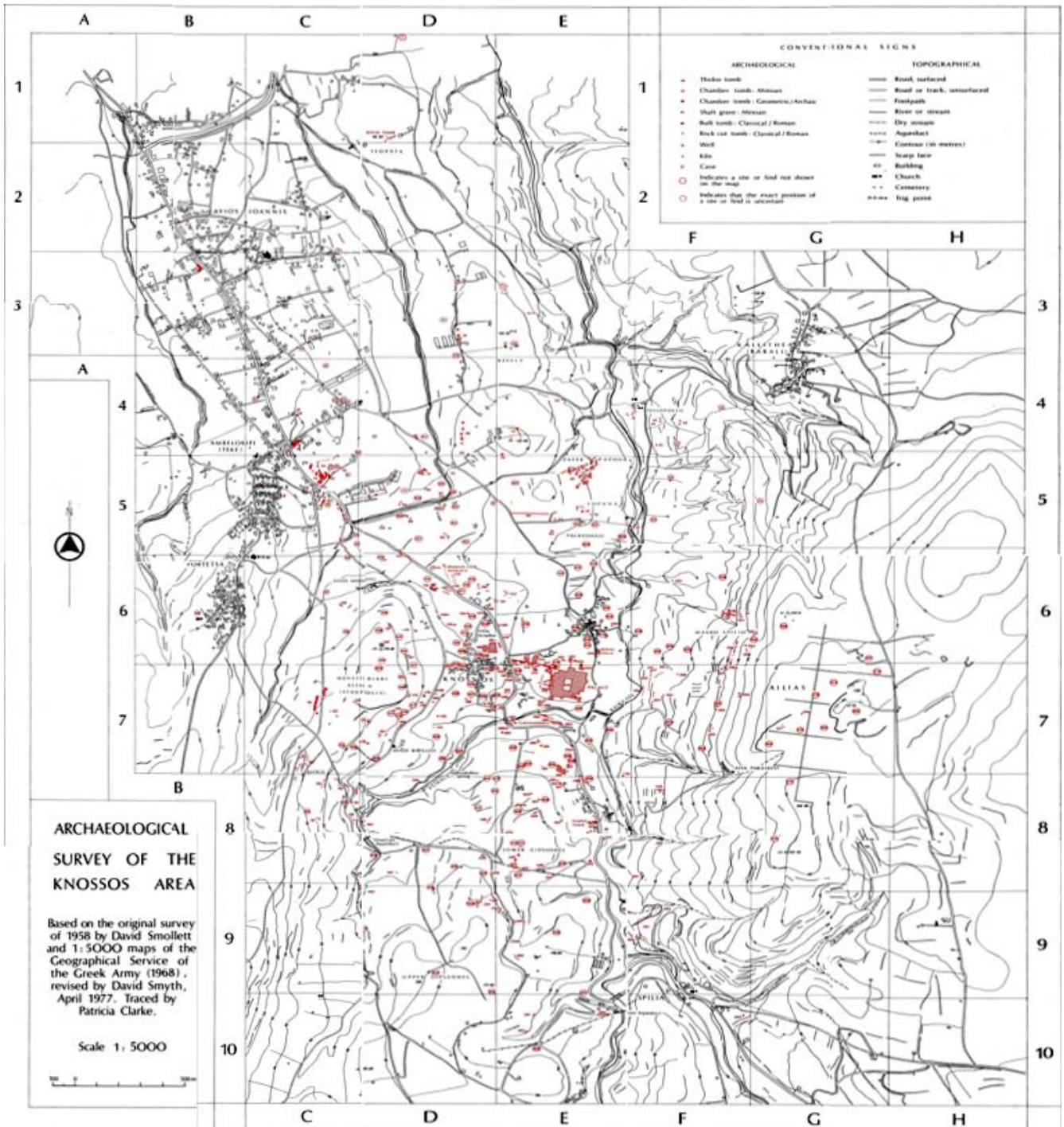
Η παλιότερη και πολύ ευρύτερη ζώνη προστασίας του 1976 αντιστοιχούσε σε γνωστή στρωματογραφία μικρότερης έκτασης. Η μείωση συντελέσθηκε παρά το γεγονός ότι, χάρη στην ερευνητική συνεργασία μεταξύ της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων και της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, έχει πλέον αποκαλυφθεί η έκταση της Κνωσού,⁴ η οποία ξεπερνά κατά πολύ αυτήν που καταλαμβάνουν το ανάκτορο και τα γειτονικά του συγκροτήματα.⁵ Το

² Οι ζώνες προστασίας της Κνωσού (ΦΕΚ 373/Δ'/10-11-1976) περιορίσθηκαν με το ΦΕΚ 282/31-10-2011.

³ Βλ. σχετικά άρθρα της Ελευθεροτυπίας και του Βήματος στις διευθύνσεις: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=196829> & <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=350678>.

⁴ Πρώτος ανέσκαψε τον χώρο ο Μίνως Καλοκαιρινός τη διετία 1878-1879 (Blackman 1997). Ο Schliemann ενδιαφέρθηκε επίσης, αλλά ο Evans πρόλαβε να αγοράσει το μέγιστο τμήμα της κοιλάδας, ιδιοκτησία πλέον του ελληνικού κράτους, η οποία παραχωρήθηκε από την αγγλική αρχαιολογική σχολή το 1955 (Macdonald 1997).

⁵ Αυτά είναι: 1. Το «Μικρό Ανάκτορο» (17ος-15ος αι. π.Χ.). 2. Η «Βασιλική Έπαυλη» (14ος αι. π.Χ.). 3. Η «Οικία των Τοιχογραφιών» (15ος, 14ος-12ος αιώνες π.Χ.). 4. Το «Καραβάν Σεράι» (Ξενώνας). 5. Η «Ανεξερεύνητη Οικία» (14ος-12ος αι. π.Χ.). 6. Ο «Βασιλικός Τάφος-Ιερό» (17ος-14ος αι. π.Χ.). 7. Η «Οικία του Αρχιερέα». 8. Η «Νότια Οικία» (17ος-5ος αι. π.Χ.). Ο Βρετανός αρχαιολόγος Sinclair Hood έχει ήδη δημοσιεύσει δύο εκδόσεις της επιφανειακής μελέτης της κοιλάδας της Κνωσού με τη βοήθεια Ελλήνων και Βρετανών αρχαιολόγων (Blackman 1997). Η «Έπαυλη του Διονύσου» (2ος αι. μ.Χ.), ρωμαϊκή περίστυλη οικία με ψηφιδωτά δάπεδα του Απολλινάριου, αποτελεί δείγμα μεταγενέστερου μνημείου της Κνωσού· βλ. http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2369. Η ρωμαϊκή

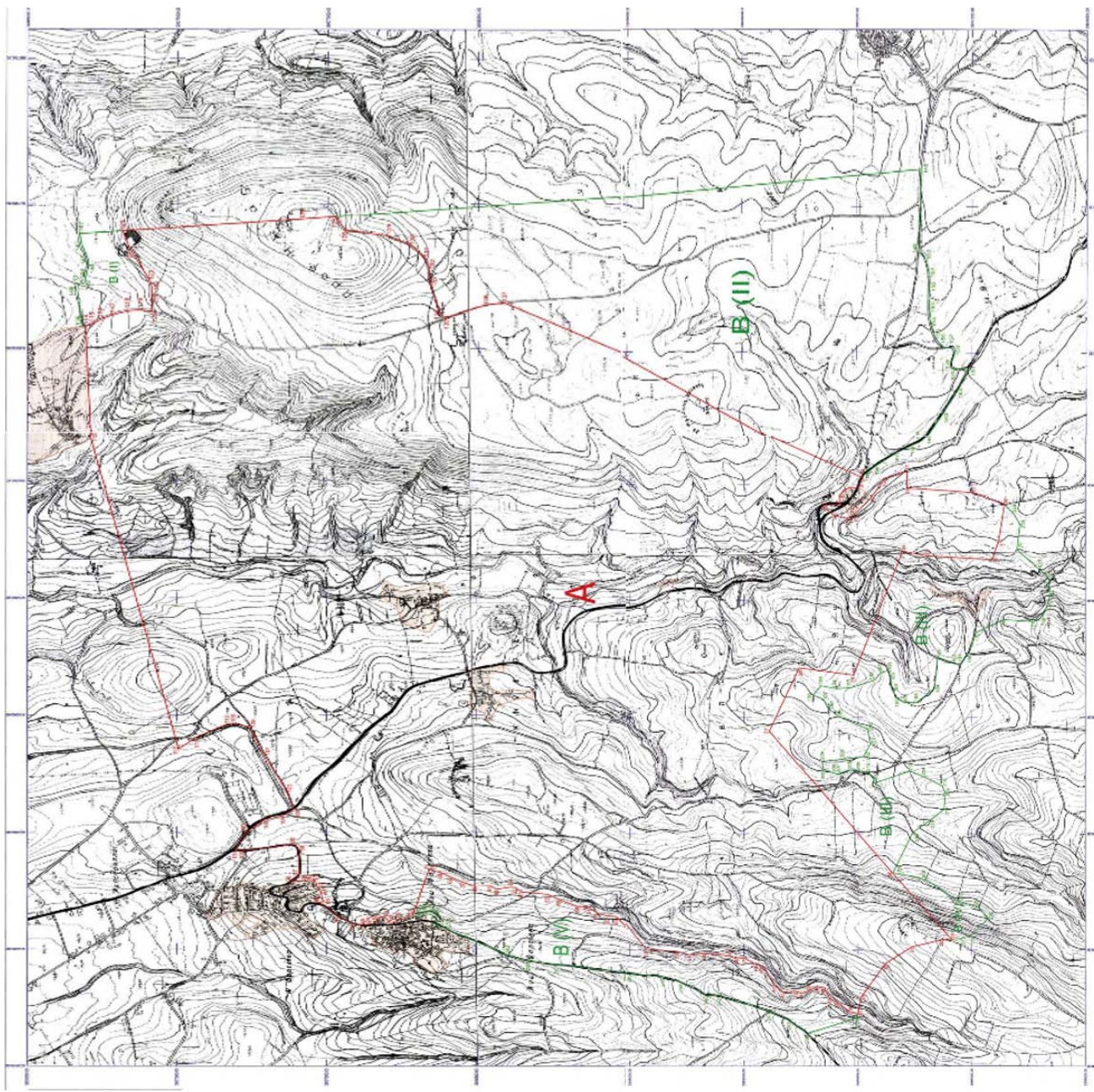

Εικ. 2. Επισκόπηση αρχαιολογικών ευρημάτων Κνωσού.

Κνωσιακό παλίμψηστο έχει έκταση περίπου 5 χλμ. από Βορρά προς Νότο και 3 χλμ. από Ανατολή προς Δύση.⁶ Μία από τις πλέον κινδυνεύουσες κοιλάδες της Ελλάδας προστατεύει αυτό τον υπέργειο και υπόγειο πλούτο που περιλαμβάνει τον αρχαιότερο οικισμό της Κρήτης,

Κνωσός ήταν σημαντική πόλη με μνημεία που αξίζουν αναστήλωσης και προβολής. Διάφορα ρωμαϊκά κτίσματα καταστράφηκαν για να κατασκευασθούν νεότερα δημόσια έργα.

⁶ Hood and Smyth (1981, 1). Για την έκταση του οικισμού βλ. Kotsonas κ.ά. (2012).

Εικ. 3. Σημερινές ζώνες Α (με κόκκινο περίγραμμα) και Β (με πράσινο περίγραμμα) Κνωσού. Ο χάρτης προήλθε από προσωπική επεξεργασία δεδομένων του ΦΕΚ του 2011.

αναγόμενο στο 7.000 π.Χ., την προϊστορική, καθώς και τις επόμενες φάσεις, με κύρια τη Ρωμαϊκή.

Η UNESCO έχει αρνηθεί να συμπεριλάβει την Κνωσό στα μνημεία παγκόσμιας κληρονομιάς, αν και βρίσκεται στη λίστα υποψηφίων θέσεων από το 2003. Η ένταξη, όποτε συντελεσθεί, θα εξασφαλίσει χρηματοδότηση αλλά κυρίως την προστασία του μνημείου στο διηνεκές και θα συμβάλει στην αίγλη της χειμαζόμενης χώρας.⁷ Η Κνωσός, υπέρτατη μήτρα του Μινωικού πολιτισμού, υπερ-εκπληρώνει τους όρους που έχει θέσει η UNESCO, πλην ενός: Εξασφάλιση του

⁷ Βλ. <http://www.creteplus.gr/news/apokleistiko-etsi-tha-entaxthoun-ston-katalogo-tis-unesco-knosos-faistos-kai-kritiki-paradosiaki-diatrofi-123764.html>.

Εικ. 4. Ο δρόμος προς το ανάκτορο.

κατάλληλου περιβάλλοντος ως χωρική ενθήκευση, οπτική προστασία και πνευματική συνθήκη. Το συγκρότημα συμβιώνει με παραπήγματα, σκοτεινό νυκτερινό κέντρο και ασφαλτοστρωμένο χώρο στάθμευσης, ενώ περιζώνεται σε απόσταση αναπνοής από ηλιακούς θερμοσίφωνες και καπνοδόχους (Εικ. 4, 5, 6). Η αυθαίρετη δόμηση, και εν γένει χρήση γης, αδιαφορεί για άξονες ορατότητας, δημόσιους χώρους και μνημεία.

Εικ. 5. Ο βασιλικός τάφος της Κνωσού και οι ηλιακοί θερμοσίφωνες.

Εικ. 6. Η είσοδος στο ανάκτορο της Κνωσού.

Η εν λόγω συρρίκνωση της ζώνης προστασίας του ανακτόρου ίσως επιφέρει νέες οικοδομικές αυθαιρεσίες σε ακόμη μικρότερη απόσταση από αυτό. Άλλωστε, αντί για χρήση γεωργικής αποθήκης, πολλά κτίρια έχουν χρήση κατοικίας. Συστηματική διερεύνηση της οπτικής βλάβης του ανακτόρου από τα υφιστάμενα αυθαίρετα αποκάλυψε τη μεγάλη επιβάρυνση μεταξύ 1982 και 2010, οπότε η δόμηση διαχύθηκε σε ολόκληρο σχεδόν τον γύρω χώρο. Ο αριθμός και η δομημένη επιφάνεια των αυθαιρέτων κατασκευών αυξήθηκαν πολύ περισσότερο. Ενδεικτικά, τα κτίρια εντός ορίων οικισμών αυξήθηκαν κατά 40%, ενώ τα αυθαίρετα κατά 150% (Σταθάκης κ.ά. 2014). Η Κνωσός, από υλικός χώρος με οντότητα αισθητηριακή, μνημονική και συμβολική, τείνει να ξαναγυρίσει σε υπόγεια υπόσταση, πολύ υποβαθμισμένη όμως σε σχέση με την άμωμη εικόνα που είχε ο τόπος όταν τον απέδωσε ζωγραφικά ο Edward Lear (1864) και όταν τον ανέσκαψαν ο Καλοκαιρινός και στη συνέχεια ο Evans. Παρατηρούμε ότι, ενώ η τοπική ταυτότητα αποσυνδέεται από τον αρχαιολογικό χώρο, συνδέεται, αντίθετα, με τη συλλογή φορητών αντικειμένων μέσα στον ανακαινισμένο μουσειακό χώρο, που την απενοχοποιεί και την απελευθερώνει από ανεπιθύμητους χωρικούς και κατασκευαστικούς ελέγχους και περιορισμούς. Ο πατριωτισμός της ανάμνησης και της καταγωγής συμπυκνώνεται σε μουσειακά αντικείμενα δίχως εδαφικό βάρος, συνέπεια ή απαίτηση. Μια τέτοια χωρική οπισθοδρόμηση, –ας θυμηθούμε εδώ την πίστη του Henri Lefebvre (1992) ότι όλες οι κοινωνικές διεργασίες εκφράζονται εν τέλει χωρικά–, έρχεται σε οξεία αντίθεση όχι μόνο με το μεγαλείο της Κνωσού, αλλά και με την μεγαλοπρεπή εικόνα της Κάντιας που συνέλαβαν οι Βενετοί για λόγους αμυντικούς, αισθητικούς και συμβολικούς (βλ. Georgoroulou 2011· Λουκάκη 2009· Λουκάκη 2011).

Η διατάραξη της γαλήνιας συνέχειας του τοπίου και η αυτο-αναφορική μορφολόγηση οικοδομημάτων που έχουν αποσυνδεθεί από τη συλλογικότητα συντελούν στην καταβύθιση δύο ουσιωδών μεσογειακών επιδόσεων: του γλυπτικού ενστίκτου και της χωρικής μνήμης (Scully 1962/1979). Και οι δύο, όμως, συμβάλλουν στη διαρκή ανάδυση του γεωγραφικού ασυνειδήτου και στη ρέουσα αίσθηση βαθιάς αυθεντικότητας (Loukaki 2016α). Το εκτός των τειχών Ηράκλειο, μετακινούμενο μεν προς πάσα δυνατή κατεύθυνση, αλλά αισθητικά, λειτουργικά και συμβολικά ά-τοπο, απομυζά και περισφίγγει το μεγαλείο παρελθουσών πολεοδομικών συλλήψεων. Περισφίγγεται όμως και το ίδιο από αυτές λόγω της συντριπτικής εις βάρος του σύγκρισης. Επιπλέον, η οδική απόλαυση του Κρητικού τοπίου διακόπτεται τραυματικά στο ύψος της πόλης, ιδιαίτερα όταν το βλέμμα χάνει τον Ψηλορείτη, τον Γιούχτα και τα Λασιθιώτικα βουνά, κινούμενο σε χαμηλή προοπτική και σε περιορισμένες οπτικές γωνίες. Η συνείδηση του οφθαλμού, που έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην πολεοδομική ιστορία της Κρητικής νεωτερικότητας (Λουκάκη 2009), αναγκάζεται να καταφύγει εδώ σε επιλεκτική λειτουργία: Διαγράφει το ευρύτερο πολεοδομικό βίωμα ως παρένθεση και επανενεργοποιείται κοντά στα μνημεία και στη θάλασσα.

Η ΚΝΩΣΟΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ

Η Κρήτη, ήπειρος σε μικρογραφία, είναι βέβαια τόπος εκπληκτικού γεωλογικού πλούτου και φυσικού κάλλους (Rackham και Moody 1996). Μέρος όμως του κάλλους της οφείλεται στο ότι το τοπίο της, μεγαλειώδες θέατρο αλληλοδιάδοχων πολιτισμών, δεν είναι απολύτως φυσικό, αλλά το πολιτιστικό αποτέλεσμα χιλιετιών αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις ανθρώπινες

Εικ. 7. Ο Γιούχτας από το λιμάνι του Ηρακλείου.

δραστηριότητες και τις φυσικές διαδικασίες (Φασουλάς 2000). Στη σύλληψη και την οργάνωση του Κνωσιακού και των άλλων μινωικών συγκροτημάτων της νήσου έπαιξε καταλυτικό ρόλο η άμεση ανταπόκριση ανάμεσα σε αρχιτεκτόνημα και περιβάλλον, σε φύση και πολιτισμό. Η φυσική θέση της Κνωσού συνηγορεί υπέρ ενός κέντρου ζωής και υπέρτατης δύναμης. Ο συνδυασμός ανακτόρου, γόνιμων γήλοφων, κωνικών βουνών και φαραγγιού κοντά στη βόρεια ακτή δημιούργησε αίσθημα ασφαλούς εδραίωσης (βλ. Scully 1962/1979), το οποίο διευκόλυνε την καλλιτεχνική έκφραση και την αρχιτεκτονική εγγραφή στο τοπίο.⁸ Η μελέτη οπτικών γωνιών και αξόνων στα προϊστορικά κέντρα της Κρήτης αναδεικνύει την ανταπόκριση ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και τα κύρια φυσικά στοιχεία, η οποία διαπερνά τα συστήματα κατοίκησης και λατρείας μεταγγίζοντας αγιότητα στον ανθρωπογενή χώρο. Στην Κνωσό η αρχιτεκτονική συναρθρώνεται με τους ελεύθερους ορίζοντες των γύρω κλιτύων και με το ιερό όρος του Γιούχτα,⁹ φυσικό υπερυψωμένο τύμβο με διαχρονική λατρεία στην κορυφή (Εικ. 7). Η σημασία της ορεινότητας υπήρξε πάντοτε μεγάλη στην Κρήτη (Λουκάκη 2009). Η ιερότητα και η συλλογικότητα θεωρούνται παράγοντες ερμηνείας της γρήγορης μετάβασης από τη μικροκλίμακα της Μινωικής τέχνης, κεραμικής και σφραγιδογλυφίας στη μεγάλη κλίμακα των τοιχογραφιών, για τις οποίες η Κνωσός είναι αντιπροσωπευτική.

Τόσο η μυστική ανταπόκριση τοπίου και τέχνης στην Κνωσό, όσο και η στενή σχέση φύσης και ανθρώπινου σώματος καθιστούν το απειλούμενο φυσικό της υπόβαθρο ακόμη πιο πολύτιμο. Το τοπίο, που τώρα διαρρηγνύεται και αλλοιώνεται, αντιπροσωπεύει τη Μινωική αρμονία ανθρώπου-φύσης, την ιερότητα της πόλης και τη χωρική αντίληψη που τροφοδότησαν το χωρικό ασυνείδητο της κλασικής Ελλάδας ως μυθική αναφορά, διαποτίζοντας την αρχαία γραμματεία από τον Όμηρο και τον Ησίοδο μέχρι τον Πλούταρχο. Στην εποχή του Ομήρου κεντροβαρικό ήταν το ηρωικό σώμα και οι χωρικότητες επίδοσης, στην εποχή της Σαπφώς η σχέση του ανθρώπινου σώματος με το αστρικό σύμπαν, στην κλασική εποχή συμμετοχικές χωρικότητες όπως το θέατρο, που μετασημάτιζε τη Διονυσιακή έκσταση σε συνθήκη συλλογικής ελευθερίας. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι όμως ότι ο χώρος θεωρείται

⁸ Το τοπίο αυτό έχει συγκινήσει συγγραφείς όπως ο Durrell (1978). Η περιοχή του φαραγγιού έχει ενταχθεί στο δίκτυο Natura 2000 ως τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους· βλ. http://iraklioblog.blogspot.gr/2016/06/blog-post_135.html.

⁹ Ό.π., επίσης βλ. Rackham και Moody (1996, 179).

αδιάκοπη έδρα ιερότητας και η φύση συνέχεια της ανθρώπινης υπόστασης, ατομικής και συλλογικής (Loukaki 2016α).

ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΔΥΣΗ

Η Κνωσός ως διαρκώς αναδυόμενο γεωγραφικό ασυνείδητο επηρέασε τη Δυτική λογοτεχνία, τα ιζολάρια (ταξιδιωτικές αφηγήσεις) και την τέχνη από την Αναγέννηση και μετά. Περιηγητές όπως ο Christoforo Buondelmonti, ο Onorio Belli και ο Francesco Barozzi περιγράφουν το τοπίο και μαρτυρούν ορατά ρωμαϊκά κατάλοιπα. Μινωικά θέματα όπως η Αριάδνη, η μέγιστη ίσως Κρήσσα θεά (Kerényi 1976), απασχόλησαν καλλιτέχνες και λογοτέχνες από την Αναγέννηση και μετά.

Οι ανασκαφές στην αρχή του 20ού αιώνα έφεραν τον μύθο στο φως και πλούτισαν την οικουμενικότητά του. Η επαλήθευση της ταύτισης μύθου και τοπίου, η αποκάλυψη βαθιών αρχετύπων της ανθρώπινης εμπειρίας, που προκάλεσαν κύματα συγκίνησης και δημιουργικού οίστρου στη διάρκεια του αιώνα, επαυξάνουν το καθήκον να προστατεύσουμε τον χώρο ο οποίος τα συνήγειρε.¹⁰

Η βάθυνση της πολιτιστικής στρωματογραφίας του Ελλαδικού χώρου κατά ένα στρώμα, που συντελέσθηκε στις μέρες του Freud, και το δέος για την αρχαία ρίζα τον έστρεψαν στη διερεύνηση της οδύνης του πολιτισμού (Pollock επιμ. 2006· Gere 2009), του έρωτα και του θανάτου, όπως και των διαφορετικών φάσεων του πολιτιστικού παρελθόντος της ανθρωπότητας ως μεταφορών ψυχικών υποστάσεων. Ο Μινώταυρος, οι αρχετυπικές φόρμες, η ανθρώπινη κλίμακα, ο πολύχρωμος ζωτικός κόσμος της Κνωσού συνάρπασαν τους υπερρεαλιστές, που αναζητούσαν ένα νέο παγκόσμιο ασυνείδητο. Το τέρας, που με την εξέγερσή του εναντίον των θεών αψηφά κατεστημένους νόμους, έγινε σύμβολο ύβρεως και ανταρσίας (Triboux 2004, 50-60).

Στη τέχνη, ο μεταφυσικός Giorgio de Chirico (1888-1978) ζωγραφίζει σειρά από Αριάδνες

(Εικ. 8). Πρώτος ο Αντρέ Μασόν χρησιμοποιεί αλληγορικά τον Μινώταυρο (Ries 1972), αλλά ο Πικάσο ταυτίζεται μαζί του συνθέτοντας ζωγραφικά τον αρχετυπικό και αταβιστικό χάρτη των άκρων της Μεσογείου, Κρήτης και Ισπανίας. Στον Μινώταυρο

Εικ. 8. Giorgio de Chirico, *Αριάδνη*, 1913.

¹⁰ Εντούτοις, η συμβολή της μινωικής εποχής στην ιστορία της διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής συνείδησης του 20ού αιώνα δεν έχει φωτισθεί επαρκώς κατά τον Jean Cocteau (Triboux 2004, 54).

Εικ. 9. Η Παριζιάνα, περ. 1500 π.Χ.,
τοιχογραφία, Κνωσός.

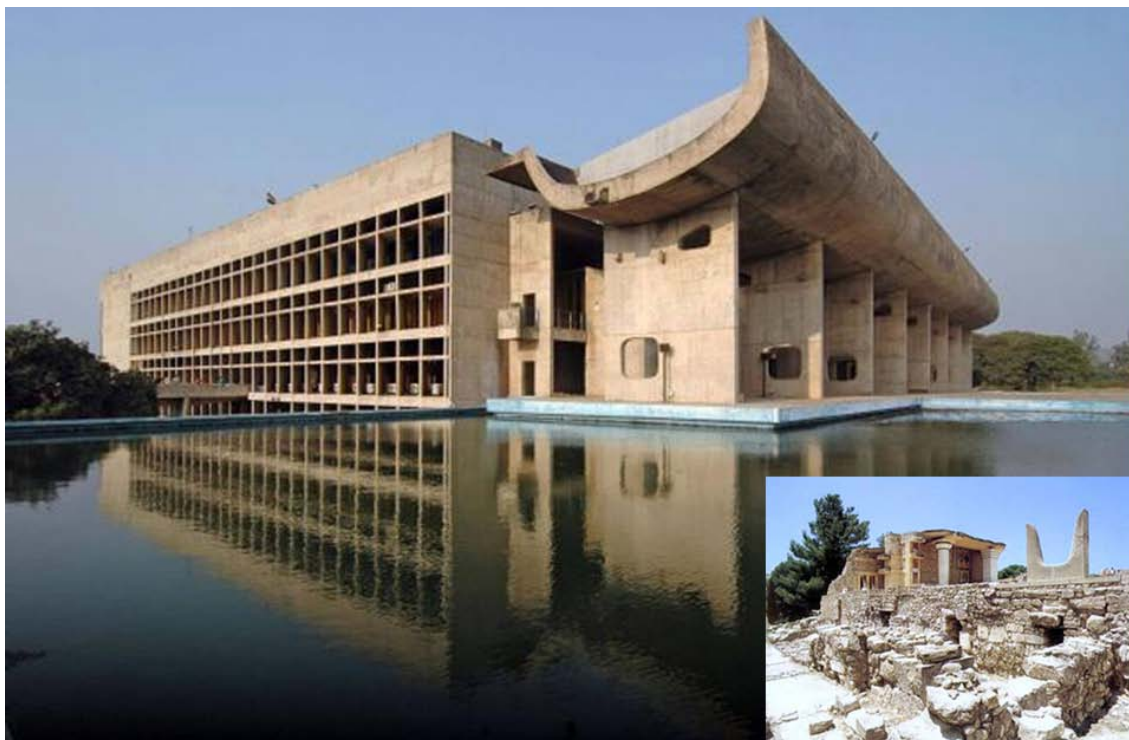
Εικ. 10. Pablo Picasso, *Πορτραίτο της Ζακλίν*,
1957.

συγκεράζονται ταύρος και ταυρομάχος, εξωτερικεύονται πάθη, αντιφάσεις και συγκινήσεις του ίδιου του Πικάσο: Αν κάποιος σημείωνε πάνω σε ένα χάρτη όλες τις διαδρομές που διήνυσα και τις ένωνε μεταξύ τους με μία γραμμή, έλεγε, θα σχεδίαζε ένα Μινώταυρο (Tréhoux 2004, 51). Ο Picasso, όμως, άντλησε από την Κνωσό και κάποια γυναικεία πρότυπα (Εικ. 9, 10).

Το καλλιτεχνικό περιοδικό *Minotaure* εκδόθηκε μεταξύ 1936 και 1939. Τα εξώφυλλα φιλοτεχνούν μεγάλοι καλλιτέχνες, όπως, μεταξύ άλλων, οι: Picasso, Masson, Rivera, Ernst, Magritte, Matisse, Dalí, Miró, Duchamp, Borés (Εικ. 11). Παράλληλα, το μυθολογικό στερέωμα

Εικ. 11. Εξώφυλλα του περιοδικού *Minotaure* (1933-1939) από μεγάλους καλλιτέχνες:
Picasso, Rivera, Dalí, Magritte, Masson, Ernst, Matisse, Miró, Borés.

Εικ. 12. Ο Le Corbusier και ο ταύρος:
Το κοινοβούλιο του Chandigarh, Ινδία περ. 1950, και το αρχέτυπο.

του αρχιτέκτονα Le Corbusier κυριαρχείται από μινωικά θέματα. Ο ταύρος¹¹ γίνεται σύμβολο του ζωγραφικού και αρχιτεκτονικού του έργου (Fonti 2015) (Εικ. 12).

Με τον Μινώταυρο και τον λαβύρινθο ο André Gide διερευνά την αναπαράσταση του αγνώστου (Genova 2000, 272), τη σαγήνη του «ωραίου τέρατος», την πολλαπλότητα ταυτοτήτων, την ά-λογη επιθυμία. Στον James Joyce ο εαυτός του ως Στέφανος Δαίδαλος εγγράφεται στον μινωικό μύθο.¹² Στην Patricia Highsmith (*Τα Δύο Πρόσωπα του Ιανουαρίου*) η Κνωσός είναι η θανάσιμη επαναφορά του σύγχρονου υποκειμένου στην αρχετυπική μήτρα της γης (Highsmith 1964/2014). Η ίδια βίωσε τις αρχαίες εντάσεις και το μυθικό τρόπο που συνταράσσουν το νησί δίχως να τις κατονομάζει.¹³ Κατονομάστηκαν, όμως, από τον Lawrence Durrell (1978), που μίλησε για τη ζωντανή ύφανση μυθολογικών θεμάτων από τον Θησέα μέχρι τον Οιδίποδα, για ατμόσφαιρα έρημη και αρχέγονη, και για τον παλμό μιας ανήσυχης γης εισβολών, σεισμών, πολέμων, στον αντίποδα της γαλήνιας Αιγύπτου. Η Ηρακλειώτισσα Ρέα Γαλανάκη στον *Αιώνα των Λαβυρίνθων* αναδεικνύει γενεαλογίες, παλίμψηστα πολιτισμών και πλέγματα φανερών και αφανών σχέσεων, που συνέχουν Κνωσό και Ηράκλειο.

¹¹ Ο ταύρος συμμετέχει στη λατρεία πιθανότατα ως έκφραση λατρευτικών δοξασιών. Ο Μινώταυρος ενσωματώνει τις αρχαίες λατρευτικές τελετουργίες. Οι μύθοι για ιερούς γάμους με ταυρόμορφες θεότητες απηχούν προϊστορικό τελετουργικό (Ψιλάκης 1996, 212).

¹² https://en.wikipedia.org/wiki/Stephen_Dedalus

¹³ Βλ. τις εντυπώσεις της Highsmith από την Κνωσό και τη μυθιστορηματική αξιοποίησή τους στον Wilson (2010).

Εικ. 13. Γήρανση σπλισμένου σκυροδέματος στην Κνωσό.

ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΕΣ

Η Κνωσός έχει λειτουργήσει επίσης ως πεδίο επιστημονικής πραγμάτωσης αλλά και αμφισβητήσεων. Άλλωστε, κάθε αναστήλωση συνιστά την επιστημονική ερμηνεία και ενέχει την αισθητική κρίση των αναστηλωτών και της εποχής της, ενώ συνεπάγεται συγκρούσεις μεταξύ ειδικών. Ένας λογοτέχνης όπως ο Durrell προανήγγειλε κριτική των ανασκαφών και των επεμβάσεων του Evans. Το μπετόν που χρησιμοποιήθηκε στις μη-αναστρέψιμες επεμβάσεις είναι πλέον σύμφυτο με το μινωικό υλικό και δημιουργεί σύνθετα προβλήματα λόγω της γήρανσής του, που επιφέρει αποσάθρωση και οξείδωση (βλ. Kienzle 1998) (Εικ. 13). Υπάρχουν ακόμη ενστάσεις για την προβολή ενός Ευρωπαϊκού απώτατου παρελθόντος προς υποστήριξη του «φυσικού» δικαιώματος της ηπείρου να εξουσιάζει (βλ. Papadopoulos 2005), για την αυτοπροβολή ενός Άγγλου αριστοκράτη, και για την κατασκευή μιας τουριστικής ατραξιόν εις βάρος της αυθεντικότητας, που επέτρεψε τη μιμητική κατασκευή και άλλων τεχνητών ερειπίων. Επιπλέον, η Μινωική αρχαιολογία, με ρίζες στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, θεωρείται ακόμη αποικιοκρατούμενη. Από την άλλη, έχοντας σπάνια ικανότητα να συλλαμβάνει το όλον από το μέρος, ο Evans έθεσε το έργο του στην κρίση ειδικών και έτυχε της υποστήρισής τους, αλλά δεν βίωσε την μεγάλη επακόλουθη αναστηλωτική εμπειρία που αποκτήθηκε κατά τον 20ό αιώνα και θα επέτρεπε απείρως καλύτερες αναστηλώσεις. Η επέμβαση συνέβαλε, πάντως, στην αντιληπτικότητα και στη δημοτικότητα του συγκροτήματος, μετέβαλε το ειδυλλιακό τοπίο σε ανοικτό μουσείο, και άλλαξε τη σχέση κοινού και αρχαιολογίας. Αρκετοί ισχυρίζονται ότι η Κνωσός του Evans αποτελεί μια εύληπτη και αρκετά πειστική εικόνα ενός Μινωικού ανακτόρου.

Η αυθεντικότητα των ζωγραφικών αποκαταστάσεων αμφισβητείται επίσης. Ο Durrell, που υποστήριξε ότι επηρεάσθηκαν από το κίνημα Art Nouveau, είχε συνεχιστές (Papadopoulos 2005· Gere 2009· Hamilakis 2006). Οι αρχικές αμφιβολίες για την ακρίβεια της αποκατάστασης του «Πρίγκηπα με τα Κρίνα» αναζωπυρώθηκαν στη δεκαετία του 1980, οπότε υποστηρίχθηκε

Εικ. 14. Gustav Klimt, Ζωφόρος στο Palais Stoclet, 1905-1911.

Εικ. 15: Πολύχρωμο αγγείο από μινωικό τάφο, Ισόπατα.

ότι τα διάφορα μέρη του ανάγλυφου ανήκαν σε περισσότερα από ένα έργα. Άλλοι όπως ο Blakolmer (2010) υποστηρίζουν ότι υπάρχουν παραλληλίες και αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στην Μινωική και τη μοντέρνα τέχνη. Η Μινωική επηρέασε τη μοντέρνα (για παράδειγμα, τον Gustav Klimt) (Εικ. 14, 15) και αυτή με τη σειρά της το γούστο των συντηρητών. Πρόσφατη ανάλυση της Shaw (2004) (Εικ. 16) δείχνει πειστικά ότι ο Evans κατέβαλε κάθε προσπάθεια για αυθεντικότητα και ότι τα αποκατεστημένα θραύσματα συνανήκουν. Αυτές οι θεωρητικές διεκυστίδες δεν επηρεάζουν, βέβαια, τον τουρισμό. Οι επισκέπτες δοκιμάζουν διαρκώς τη φέρουσα ικανότητα του ανακτόρου,¹⁴ ακόμη πιο περιορισμένη τώρα εκ των πραγμάτων λόγω της μειωμένης αρχαιολογικής ζώνης προστασίας, της αισθητικής και του είδους των υποδομών (οδικό δίκτυο, χώροι στάθμευσης και πρόσβασης, υπαίθρια καταστήματα), καθώς και λόγω του αστικοποιούμενου περιβάλλοντος.

Η ΚΥΡΙΑ ΑΣΤΙΚΗ ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Άφησα τελευταίο τον Νίκο Καζαντζάκη, πολιούχο του Ηρακλείου, προσπαθώντας να επαληθεύσω διά του έργου του τη ρήση του αρχιτέκτονα Aldo Rossi ότι οι πόλεις διαπλάθονται από μεγάλες ιδέες. Ποια είναι η κύρια ιδέα που κινεί σήμερα την αρχιτεκτονική μιας πόλης που δοκιμάστηκε πολλαπλά και αλληπάλληλα από κάθε είδους φυσική και ανθρώπινη βία και βάρος: Αλληπάλληλες κατακτήσεις, σεισμούς, σφαγές, έλευση προσφύγων, βομβαρδισμούς και μαζικές κατεδαφίσεις του μνημειακού αποθέματος, που ταυτιζόταν με τον εκάστοτε κατακτητή¹⁵ πολύ πριν αλλάξει η θεώρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς (Loukaki 2016). Η αστική γεωγραφία του Ηρακλείου στον Καζαντζάκη αναδεικνύει τα προβλήματα και προαναγγέλλει σε κάποιο βαθμό τις σημερινές εξελίξεις. Η εντός των τειχών πόλη του 19ου αιώνα είναι αντιφατική: Γοητευτική πυκνότητα ενός ευδιαστού χώρου, παράτολμη επίδοση του ανδρικού σώματος, αλλά και πνιγηρότητα, ένταση, καστρόπορτες που κλείνουν το βράδυ, διάσπαρτη σκλαβιά. Ο ίδιος ο Καζαντζάκης καταφεύγει στις γύρω εξοχές και εντρυφά στη ζωγραφική της Κνωσού (Αλεξίου 2016, 59-60).

¹⁴ Ανήλθαν σε 632.288 το 2015· βλ. <http://www.statistics.gr/documents/20181/ffb7ba5-4065-4d58-870b-263231a5d171>.

¹⁵ Βλ. Γ. Περτσελάκης (2011), Σταρίδα (2014).

Figure 4.2 (*left*). The Priest-King, restoration by Gilliéron père. M. C. Shaw, after Snijder 1936, pl. 6

Figure 4.3 (*right*). Restoration by J. Coulomb as alternative to the Priest-King. M. C. Shaw, after Coulomb 1981, p. 34, fig. 5

Figure 4.4 (*below, left*). Restoration by W.-D. Niemeier as alternative to the Priest-King. M. C. Shaw, after Niemeier 1987, pl. 9:1

Figure 4.5 (*below, right*). The Priest-King as a modified version of the restoration by Gilliéron fils. M. C. Shaw, after *PM* II, ii, color pl. XIV

Εικ. 16. Ο πρίγκιπας με τα κρίνα:
Έλεγχος αυθεντικότητας της αποκατάστασης.

Εικ. 17. Ναός του Σωτήρος, 13ος αι. Κατεδαφίσθηκε το 1970.

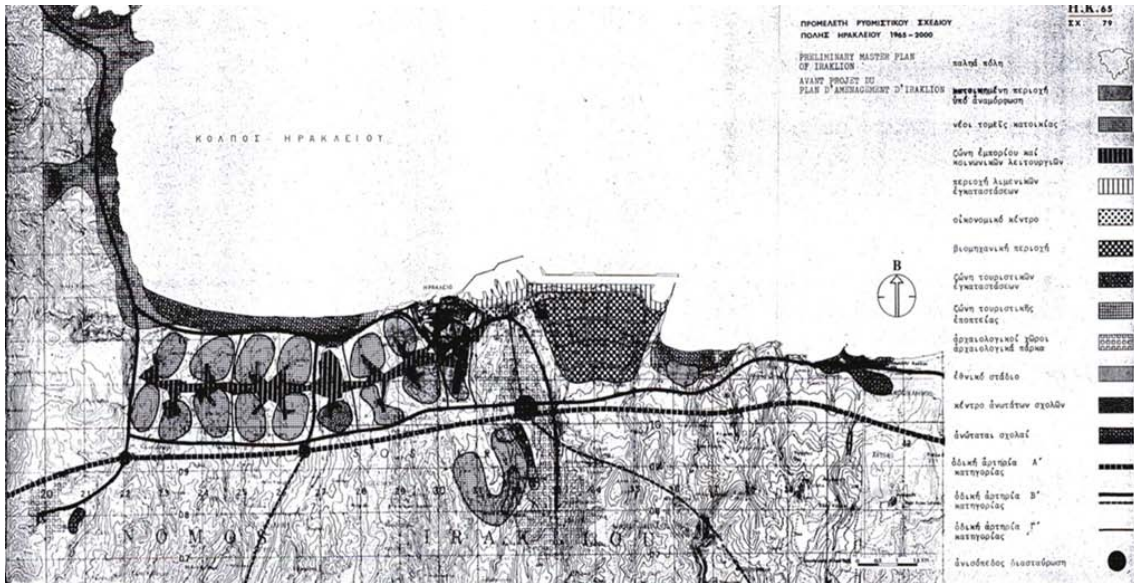
Μέχρι τη δεκαετία του 1960, το Ηράκλειο περιγράφεται από συγγραφείς όπως η Highsmith, ο Durrell και ο Miller σαν πόλη σκονισμένη, πρωτόγονη και απελπισμένη. Ο Miller, όμως, προσπαθεί να συλλάβει βαθύτερα το Ηράκλειο του 1930: Επαινεί μεν τη ζωγραφικότητά του, αλλά το θεωρεί πόλη ετερογενή και απεγνωσμένη, αιωρούμενη μεταξύ Ευρώπης και Αφρικής, πνιγμένη από τα τείχη. Αστικοί ιστοριογράφοι οριοθετούν αυτή την εικόνα παρακμής στο 1913, χρονολογία της ένωσης με τον εθνικό κορμό,¹⁶ που ανατρέπεται όμως δυναμικά. Ένας καθυστερημένος νεοκλασικισμός, σύμβολο εκσυγχρονισμού, είχε υιοθετηθεί νωρίτερα, ιδιαίτερα στην οδό Μαρτύρων 25ης Αυγούστου, τη Ruga Maistra της Βενετοκρατίας. Το σημερινό μουσείο κατασκευάστηκε το 1937, το αεροδρόμιο το 1939. Τα αλληπάλληλα ρυμοτομικά σχέδια ταύτισαν όμως τον εκσυγχρονισμό με τη ρυμοτόμηση σημαντικών μνημείων. Το ήθος των κατεδαφίσεων δίχασε το Ηράκλειο και κορυφώθηκε με την κατεδάφιση του Ναού του Σωτήρος του 13ου αιώνα από την τελευταία δικτατορία (Εικ. 17).

Το 1963, ο Αριστομένης Προβελέγγιος αναλαμβάνει το ρυθμιστικό σχέδιο της πόλης και προτείνει μοντέλο ανάπτυξης για μια πόλη-κέντρο διεθνούς ακτινοβολίας 250.000 κατοίκων (Εικ. 18). Ο Προβελέγγιος χωροθέτησε αρχαιολογικό πάρκο 2.500 στρεμμάτων που συνέδεε την Κνωσό με τη θάλασσα και απομόνωνε την πόλη από τη βιομηχανική περιοχή.¹⁷ Ο αρχαιολογικός τουρισμός υποστηριζόταν από προστατευόμενο τοπίο και ενέπλεκε το πάρκο αυτό, την παλιά πόλη και τις τουριστικές ζώνες δυτικά και ανατολικά.¹⁸ Η πρόταση για ένα τέτοιο πάρκο είναι αξιοσημείωτη δεδομένου ότι μέχρι τη δεκαετία του 1990 οι θεωρητικές προσεγγίσεις στη ρύθμιση του χώρου αντιμετώπιζαν την αρχαιολογία ως δευτερεύουσα υπόθεση (βλ. Ψυχοπαίδη και Γετίμη 1989, 98), και ότι ο Προβελέγγιος ήταν συνεργάτης του Le Corbusier, που παραδόξως

¹⁶ Βλ. Σταρίδα (2014) και Πρεβελάκη (1938) για το Ρέθυμνο.

¹⁷ Τοιουτοτρόπως ανέβασε την αναλογία για πράσινο και αναψυχή σε 15,2 μ2 ανά κάτοικο.

¹⁸ Στην τελευταία ο Προβελέγγιος ενέτασσε και τις αθλητικές εγκαταστάσεις. Η ζώνη από Ρογδιά μέχρι Φόδελε προοριζόταν για φυσιολατρικό τουρισμό, με προστασία του συμβολισμού και της ομορφιάς της.

Εικ. 18. Ηράκλειο: Ρυθμιστικό Σχέδιο Αριστομένη Προβελέγγιου, 1963.

χαρακτηριζόταν από αμφιθυμία απέναντι σε αστικές διάρκειες όπως τα μνημεία. Στην πρόταση αυτή πρέπει να συνέβαλε το παράδειγμα της Ακρόπολης, με την εκπληκτική τοπιοτέχνηση του Δημήτρη Πικιώνη (Εικ. 19), η οποία είχε ολοκληρωθεί πρόσφατα. Η εμπνευσμένη μελέτη του Προβελέγγιου δεν θεσμοθετήθηκε, κυρίως διότι η τοπική κοινωνία προχώρησε σε ακυρωτικές κινήσεις. Με τη σειρά της η δικτατορία θέσπισε την καταστροφική προσθήκη ενός επιπλέον ορόφου.

Εικ. 19. Η τοπιοτέχνηση του Δημήτρη Πικιώνη γύρω από την Ακρόπολη, για πολλούς το σημαντικότερο έργο της ελληνικής αρχιτεκτονικής του 20ού αιώνα.

Εικ. 20. Υπερβάσεις του ΓΟΚ στο εντός τειχών Ηράκλειο αλλοιώνουν την αστική εικόνα.

Η αστική υπερηφάνεια, που σε άλλες πόλεις ταυτίζεται με τα μνημεία, στο Ηράκλειο προφανώς εξαρτάται από άλλα επιτεύγματα. Το κύριο πρόταγμα εδώ είναι η προσπάθεια για άνθηση και διάκριση, που ανέδειξε το Πανεπιστήμιο Κρήτης σε ένα από τα καλύτερα παγκοσμίως. Είναι, ή στάθηκε μέχρι πρόσφατα, επίσης, η οικονομική ευμάρεια και λιγότερο η ποιότητα του αστικού χώρου: Το νησί διέρχεται φάση πλούσια και πυκνοκατοικημένη, που αντανακλάται στις μεγάλες αλλαγές των χρήσεων γης (Rackham και Moody 1996). Σε πολεοδομικό επίπεδο, η πιεστική ζήτηση για στέγη οδήγησε σε κατατεμαχισμό της περιαστικής αγροτικής γης, σε κατασκευές σε ρέματα, καταπατήσεις δημοσίων ακινήτων, και πολυώροφες αυθαίρετες κατασκευές ευτελούς μορφολογίας. Η σχεδιαστική λογική που ακολουθείται ανατρέπει τον ΓΟΚ επιλεκτικά, αφού τηρούνται μεν ακάλυπτοι και φωταγωγοί, αλλά καταστρατηγούνται ύψη, ποσοστά κάλυψης, και κατώτατες διαστάσεις για αποδεκτά αρχιτεκτονικά πρίσματα, τόσο εντός, όσο και εκτός των τειχών (Εικ. 20).

Δεν χάθηκε ξαφνικά το καλό γούστο από το Ηράκλειο. Απόδειξη, οι γειτονικές Αρχάνες. Θυσιάστηκε για τη μεγιστοποίηση της γαιοπροσόδου ακολουθώντας την πρωτεύουσα, παράδειγμα που υιοθετήθηκε καθ' υπερβολήν, σε αντίθεση με το Ρέθυμνο και τα Χανιά (Λουκάκη 2011). Λαϊκιστική πολιτική οδήγησε σε εθισμό στην αυθαιρεσία. Το κράτος και η τοπική αυτοδιοίκηση δεν προάσπισαν μια μακρόπνοη αστική οργάνωση, αλλά την εξυπηρέτηση σκοπιμοτήτων (Περτσελάκης 2011).

Το 1979 καταβλήθηκε προσπάθεια αναχαίτισης της κατάστασης με μείωση του συντελεστή δόμησης και με την ανάθεση οικιστικής μελέτης στον Παύλο Λουκάκη, με σκοπό να ανακοπεί η πίεση στην περίμετρο της πόλης.¹⁹ Η μελέτη αγνοήθηκε, ενώ η Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ) που ακολούθησε το 1983 απλώς ενέταξε 10.000 στρέμματα στο σχέδιο.

¹⁹ Μέσα από την ανάπτυξη των περιμετρικών οικισμών όπως η Ελιά, η Ανώπολη και οι Αρχάνες.

Στην παλιά πόλη, κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο από το 1965, μνημεία επισκευάζονται ενώ άλλα κατεδαφίζονται.²⁰ Η σχέση της τοπικής κοινωνίας με το Κρητοβενετσιάνικο παρελθόν του Ηρακλείου επιδεινώθηκε από την απαξίωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων άλλων πολιτισμών, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1960 (βλ. Μπούρα 1970), ενώ η αστική εξάπλωση κατασπατάλησε τη γη με τρόπο ανεπανόρθωτο (Σταρίδα 2014), παρότι φορείς όπως το ΤΕΕ Ανατολικής Κρήτης αντέδρασαν στην καταστροφή του παλαιού ιστού.²¹ Ο ακανόνιστος παραδοσιακός ιστός ταυτίζεται συχνά με καιρούς οπισθοδρόμησης και υποδούλωσης. Αυτή η κατά τον Πικιώνη «γαίας ατίμωσις» σημαίνει απώλεια αγκυρώσεων συναισθήματος, συμβολισμού και μνήμης (βλ. Malnar και Vodnarka 2004), που είναι σημαντικές ακόμη και αν η μνήμη υπήρξε οδυνηρή. Η απώλεια αυτή συνεπάγεται τη συρρίκνωση της συλλογικότητας και την ψυχική αποξένωση των πολιτών από το αστικό παλίμψηστο. Επιπλέον, ο παλαιός ιστός είναι φορέας του ίχνους της αρχαίας χωρικής αντίληψης και αρχαίων καθεστώτων αστικής κατοίκησης, πολύτιμων παρακαταθηκών αρχιτεκτονικής και υπαρξιακής αυθεντικότητας (Λουκάκη 2007· Loukaki 2016α).²²

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ

Με δεδομένα όλα τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι οι δημιουργικές προεκτάσεις ενός αρχαιολογικού χώρου σαν την Κνωσό είναι απόλυτα συνδεδεμένες με την εξασφάλιση της υλικής του υπόστασης, για την οποία έχουμε ηθικές δεσμεύσεις σε τοπικό αλλά και σε οικουμενικό επίπεδο. Επομένως, κατεπείγει η ανάγκη να αποφασίσουμε αν το μέλλον της Κνωσού είναι να ζήσει εις το διηνεκές ως πολυδιάστατος χώρος νοήματος και μνήμης, ή να βεβηλωθεί θαμμένη πίσω από αυθαίρετους λαβυρίνθους. Είναι, επίσης, απόλυτη ανάγκη η Κνωσός να περιβληθεί από αντίστοιχης ποιότητας χώρο όπως ο κήπος του Πικιώνη γύρω από την Ακρόπολη, που επιτρέπει αισθητική απόλαυση μαζί με στοχαστικές επανεκκινήσεις και πνευματικές επανερμηνείες (Loukaki 1997· Loukaki 2016).

Παράλληλα, ο συγκεκριμένος χώρος πρέπει να διευκολύνει την αρχαιολογική έρευνα και την αναθεώρηση της γνώσης, πράγμα που σημαίνει ότι χρειάζεται μεγαλύτερη και όχι μικρότερη έκταση. Άλλωστε, προηγούμενο αποφάσεων του ΚΑΣ καταδεικνύει ότι βασική προτεραιότητά του υπήρξε η διατήρηση του περιβάλλοντος αρχαιοτήτων σε μορφή κατά το δυνατόν πλησιέστερη της αρχαίας και σε οπτική και ηχητική απομόνωση από οχλούσες χρήσεις (Loukaki 1997α, 2016). Συνάγεται ότι πρέπει να ενισχυθεί το κίνημα προστασίας και η συνειδησιακή αλλαγή στο αξιακό σύστημα, πράγμα που είναι θέμα εκπαίδευσης. Κατά συνέπεια, προκύπτει σημαίνων ο ρόλος του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου Κρήτης.

Η Κνωσός, πλούσιο και πολύτιμο παλίμψηστο, επιτρέπει πνευματικές λειτουργίες όπως ο λογικός συσχετισμός, η ενεργός φαντασία, οι εκδοχές, οι στοχαστικές κατ' αναλογία προσαρμογές, η λογοτεχνική ερμηνεία. Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, οι αρχαιολογικοί χώροι, μάρτυρες άλλων σεναρίων ζωής, είναι πολύτιμοι κήποι της αναπάντεχης δυνατότητας,

²⁰ http://www.teetak.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=425:2008-11-20-09-55-43&catid=77:2008-11-18-08-46-37&Itemid=153

²¹ <http://www.amak.gr/index.php/epikairoτητα/381-sto-syrtari-i-meleti-anaplastis-tis-palias-polis-irakleiou>

²² Η αλλαγή στη θεώρηση της μνημειακότητας από πλευράς του Υπουργείου Πολιτισμού και του αρχαιολογικού νόμου (Ν. 3028/2002) υπήρξε σημαντική.

της ποιητικής εμπειρίας, της εφεδρικής δύναμης, «της άλλης ζωής, της βυθισμένης».²³ Οι «αρχαιολογίες του μέλλοντος» (Jameson 2007) εκμαιεύουν χωρικό και μνημονικό ασυνείδητο, αποσπούν ζωή από τα γήινα έγκατα, εγκυμονούν ορατές πόλεις από τις αόρατες (βλ. Καλβίνο 1989· Sandercoch επιμ. 1998), μορφοποιούν το άμορφο σε συνεχή διαδικασία.

Έλεγε ο Henry Miller (1941):

δεν είναι μόνο αδιανόητο, αλλά απολύτως αδύνατο αυτά τα ιερά σημεία να πάρουν μια μέρα το δρόμο της σύγχρονης προόδου, γιατί κανένα μηχάνημα δεν θα άντεχε σ' αυτή την ατμόσφαιρα όπου κυβερνάει τυραννικά το πνεύμα του τόπου, υπέρτατος άρχοντας του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος.

Εκ των υστέρων ακούγεται σχεδόν ειρωνικός ο χρησμός αυτός. Είναι όμως απαραίτητη η άμεση επαλήθευσή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ε. Αλεξίου (2016/1978), *Νίκος Καζαντζάκης – Για να Γίνει Μεγάλος*, Αθήνα, Ίδρυμα Λαμπράκη.
- Ρ. Γαλανάκη (2002), *Ο Αιώνας των Λαβυρίνθων*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ι. Καλβίνο (1989), *Αόρατες Πόλεις*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Α. Λουκάκη (2009/2007), *Μεσογειακή Πολιτιστική Γεωγραφία και Αισθητική της Ανάπτυξης – Η Περίπτωση του Ρεθύμνου*, Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- Α. Λουκάκη (2011), «Νησιωτικότητα και “Ανάπτυξη”»: Αστική Στρωματογραφία και Αποκλίνουσες Ερμηνείες του Αθηναϊκού Προτύπου στις Πόλεις της Κρήτης», Ζ. Δεμαθάς (επιμ.), *Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Πάυλο Λουκάκη*, 604-643.
- Χ. Μπούρας (1970), «Βενετική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4, 78-83.
- Γ. Περτσελάκης (2000/2011), «Ηράκλειο – Χάος με Χάρη», Σοφία Γ. Κανάκη (επιμ.), *Ο Μίτος της Αριάδνης – Ξετυλίγοντας την Ιστορία της Πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, Μύστις, 245-273.
- Δ. Πικιώνης (1985), *Κείμενα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Π. Πρεβελάκης (1938), *Το Χρονικό μιας Πολιτείας*, Αθήνα, Εστία.
- Γ. Σεφέρης (1965), *Ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Δ. Σταθάκης, Γ. Φαρασλής, Α. Σηφάκη (2014), «Αξιολόγηση των Επιπτώσεων της Δόμησης στο Τοπίο της Κνωσού», *Αειχώρος, Ειδικό Τεύχος-Αφιέρωμα Μέθοδοι Ανάλυσης και Σχεδιασμός του Ελληνικού Τοπίου*, 19, 106-122.
- Λ. Σταρίδα (2014), *Υπήρχε μια Πόλη – Συνοικίες – Δρόμοι – Πλατείες του Μεγάλου Κάστρου*, Ηράκλειο, Ίτανος.
- Χ. Φασουλός (2000), *Οδηγός Υπαίθρου για τη Γεωλογία της Κρήτης*, Ηράκλειο, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης-Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Ν. Ψιλάκης (1996), *Κρητική Μυθολογία*, Ηράκλειο, Καρμάνωρ.
- Κ. Ψυχοπαίδης και Π. Γετίμης (1989), *Ρυθμίσεις Τοπικών Προβλημάτων*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Σπουδών.

²³ Γ. Σεφέρης, *Σαντορίνη (Στην άλλη ζωή)*.

- F. Barozzi (2004), *Descrittione Dell' Isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8)*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- D. Blackman (1997), «100 Χρόνια από την Πρώτη Ανασκαφή», *Καθημερινή 7 Ημέρες-Κνωσός*, 20.4.1997, 11.
- F. Blakolmer (2010), «Οι Τέχνες της Κρήτης την Εποχή του Χαλκού και το Ευρωπαϊκό Μοντέρνο Στυλ: Απεικασματα και Διαμόρφωση Διαφορετικών Ταυτοτήτων», Γ. Χαμηλάκης και Ν. Momigliano (επιμ.) *Αρχαιολογία και Ευρωπαϊκή Νεωτερικότητα – Παράγοντας και Καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 301-330.
- C. Buondelmonti (1996), *Περιγραφή της Νήσου Κρήτης-Ένας Γύρος της Κρήτης στα 1415*, Ηράκλειο, Μικρός Ναυτίλος.
- L. Durrell (1978), *The Greek Islands*, Λονδίνο, Faber and Faber.
- A. Fonti (2015), «Le Corbusier and Ariadne», Πρακτικά του συνεδρίου *Le Corbusier 50 Years Later*, ανακτήσιμο στη διεύθυνση:
<http://ocs.editorial.upv.es/index.php/LC2015/LC2015/paper/viewFile/957/1343>
- Ch. Gates (2004), «The Adoption of Pictorial Imagery in Minoan Wall Painting: A Comparativist Perspective», *Hesperia Supplements, Χάρης: Essays in Honour of Sara A. Immerwahr*, 3, 27-46.
- P. A. Genova (2000), «Theseus Revisited: Commitment Through Myth», Τ. Conner (επιμ.), *Andre Gide's Politics: Rebellion and Ambivalence*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 263-283.
- M. Georgopoulou (2011), *Venice's Mediterranean Colonies*, Cambridge, Cambridge UP.
- C. Gere (2009), *Knossos and the Prophets of Modernism*, Σικάγο, The University of Chicago Press.
- Y. Hamilakis (2006), «The colonial, the National, and the Local: Legacies of the 'Minoan' past», Y. Hamilakis και Ν. Momigliano (επιμ.), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the "Minoans"*, Πάντοβα, Aldo Ausilio/Bottega d'Erasmus (Creta Antica 7).
- P. Highsmith (2014/1964), *The Two Faces of January*, Νέα Υόρκη, Little, Brown and Co.
- S. Hood και D. Smyth (1981), *Archaeological Survey of the Knossos Area*, Αθήνα, British School at Athens.
- F. Jameson (2007), *Archaeologies of the Future – The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*, London, Verso.
- C. Kerényi (1976), *Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life*, Princeton, Princeton University Press.
- P. Kienzle (1988), *Conservation and Reconstruction at the Palace of Minos at Knossos*, Διδακτορική διατριβή, τ. 1. University of York.
- A. Kotsonas, Μ. Μπρεδάκη, Α. Βασιλάκης, Τ. Whitelaw (2012), «Η Κνωσός της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου: Τα Νέα Δεδομένα από το Πρόγραμμα Επιφανειακής Έρευνας», *2nd Scientific Meeting for the Archaeological Work in Crete*, Rethymnon.
- H. Lefebvre (1992), *The Production of Space*, Οξφόρδη, Wiley-Blackwell.
- A. Loukaki (1997), «Whose Genius Loci? Contrasting Interpretations of the Sacred Rock of the Athenian Acropolis», *Annals of the Association of American Geographers* 87(2), 306-329.
- A. Loukaki (1997α), «Aesthetics, Bureaucracy, and the Politics of Patrimony: The Case of the Greek Central Archaeological Council», *Environment and Planning D-Society and Space*, 15, 679-705.
- A. Loukaki (2016/2008), *Living Ruins, Value Conflicts*, Λονδίνο, Routledge.
- A. Loukaki (2016α/2014), *The Geographical Unconscious*, Λονδίνο, Routledge.
- C. F. Macdonald (1997), Ο Εβανς και η Αγγλική Σχολή, *Καθημερινή 7 Ημέρες-Κνωσός*, 20.4.1997, 11.
- J. M. Malnar και F. Vodvarka (2004), *Sensory Design*, Minneapolis, University of Minnesota.
- H. Miller (1941), *The Colossus of Maroussi*, New York, New Directions.

- Υ. Papadopoulos (2005), "Inventing the Minoans: Archaeology, Modernity and the Quest for European Identity", ανακτήσιμο στη διεύθυνση:
https://www.academia.edu/4924449/Inventing_the_Minoans_2005_
- Γ. Pollock (επιμ.) (2006), *Psychoanalysis and the Image: Transdisciplinary Perspectives*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Ο. Rackham και J. Moody (1996), *The Making of the Cretan Landscape*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη, Manchester.
- Μ. Ries (1972), "Picasso and the Myth of the Minotaure", *Art Journal*, 32(2) (1972/1973), ανακτήσιμο στη διεύθυνση: <http://www.martinries.com/article1972-73PP.htm>
- Λ. Sandercock (επιμ.) (1998), *Making the Invisible Visible. A Multicultural Planning History*, University of California Press.
- Β. Scully (1979/1962), *The Earth, the Temples, and the Gods*, Yale University Press.
- Μ. Shaw (2004), "The 'Priest-King' Fresco from Knossos: Man, Woman, Priest, King, or Someone Else?", *Hesperia Supplements*, 33, 65-84.
- Ρ. Triboux (2004), «Ο Picasso και ο Μινώταυρος», Κ. Κουτσομάλλης (επιμ.), *Ο Picasso και η Ελλάδα*, Άνδρος, Ίδρυμα Βασίλη & Ελίζας Γουλανδρή, 49-56.
- Α. Wilson (2010), *Beautiful Shadow – A Life of Patricia Highsmith*, London, Bloomsbury.